

Klokkestoelen in en rond Friesland *

I. Friesland

Inleiding

Hoewel over de klokkestoelen of klokhuizen (Fries: klokhús) weinig literatuur is verschenen — het hier aangeboden artikel is een bewerkte herdruk van een publikatie uit 1939 ¹⁾, die weer teruggaat op een uit 1938 ²⁾ — zijn deze typische bouwsels zo langzamerhand dermate attractief geworden voor de toerist (al dan niet autochtoon), dat in *Tips voor trips in Friesland* een „klokkestoelenroute” wordt aanbevolen, waarbij zo’n twintig stuks worden „gedaan”.³⁾ Ook in toeristische folders en op affiches die Friesland moeten aanprijzen wordt de klokkestoel graag gepresenteerd, naast andere Friese eigenaardigheden, zoals het oeleboerd, de zadeldaktoren en het kop-hals-romp-type.

In vroeger tijd werden ze blijkbaar minder bezienswaardig gevonden. Waling Dijkstra noemt de klokhuizen tenminste min of meer in het voorbijgaan als hij spreekt over het klokkluiden:

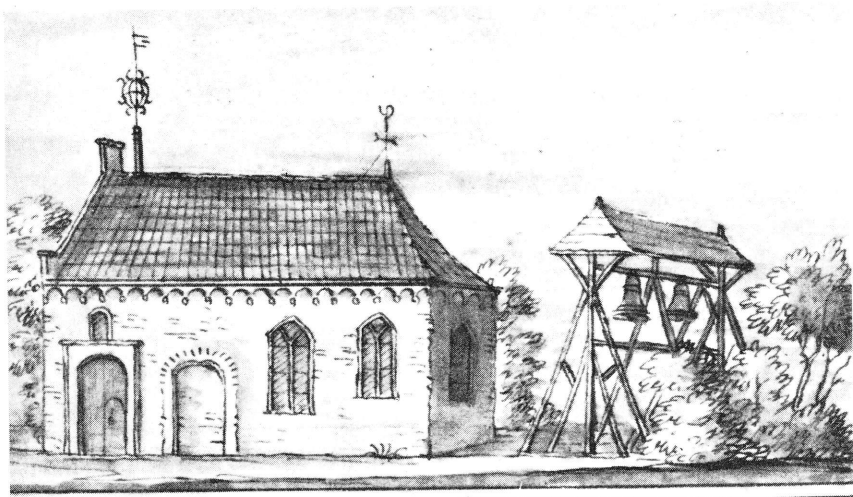
„Klokkluiden is vooral in het zuidoosten der provincie eene groote liefhebberij. Men vindt daar vele kleine dorpen, bestaande uit eenige verspreide boerderijen en enkele andere huizen, waar geen kerk en toren zijn, maar alleen een kerkhof of begraafplaats is, met een klokhuis er op. Een enkele keer, zooals te Nijega in Smallingerland, ziet men eene kerk zonder toren, maar een klokhuis onmiddellijk bij de kerk, ook wel eene kerk met

toren en toch een klokhuis. Zulk een klokhuis bestaat uit zwaar bintwerk zonder omchot, waar boven in, ongeveer ter hoogte eener kleine dorpskerk, een of twee klokken hangen. (...) De klokhuizen zijn voor ieder toegankelijk en het valt dus gemakkelijk aan het luiden te gaan als men zulks in den zin mocht krijgen.”⁴⁾

Toen D. J. van der Ven in zijn *Neerlands Volksleven* (1920) een panorama gaf van de volkskultuur in ons land, vergat hij niet gewag te maken van „de sobere bonkige klokhuizen met hun grauwbroune balkengevaarten en hun vrijhangende klokken” in Friese dorpjes, die hij „in al hun archaïstischen eenvoud prachtige voorbeelden van een constructieven carillon-torenbouw in zijn allerprimitiefsten vorm” noemde.⁵⁾ En Theun de Vries kon het trieste tafereel van Jarigs begrafenis op een klein dorpskerkhof niet raker beschrijven dan met deze sfeervolle zinnen:

„Voor het houten klokkehuis, een erbarmelijk gestel, wachtte de kosten. Bij het naderen van de stoet begon hij het touw te trekken. De lage grijsgeworden grafstenen — sommige waren gebeiteld met treurtakken, met teksten en met een opengeslagen boek, dat de schrijftuur moest voorstellen — rezen eenzaam achter de ontbladerde heg. De klok klepte hol over het smalle dodenerf aan het water.”⁶⁾

* Op verzoek van de redactie heeft de heer Van der Molen zijn artikel over klokkestoelen uit 1939 enigszins bijgewerkt en voor herdruk afgestaan. Dit artikel is verder meer als een inleiding en overzicht te beschouwen dan als een uitputtende studie.

Nijega in Smallingertant 1722

1. NIJEGA (Sm.) in 1722, getekend door J. Stellingwerf: een klokkestoel bij een kerk zonder toren.

„Om utens”

Overigens zijn klokkestoelen niet tot Friesland beperkt en komen of kwamen zij ook in Groningen, Drente en Noordwest-Overijssel hier en daar voor, al zijn ze in Friesland wel het sterkst vertegenwoordigd. Voor zover valt na te gaan is er weinig verschil in uiterlijk en konstruktie waar te nemen en dat geldt ook voor de klokkestoelen die wij in het buitenland aantreffen, of het nu een „Feuer-glocke” in Worpswede betreft⁷⁾ of een „Ancienne cloche(r) en bois à Rörös” in Noorwegen.⁸⁾ In Zweden worden „die Glockentürme der ländlichen Gemeinden” als „die malerische Unterbrechung des weiten, dünn besiedelten Landes” gekarakteriseerd,⁹⁾ maar zij doen in hun bouw meer denken aan het klokhuis naast de Martinikerk te Sneek of de eveneens van de traditie afwijkende „torentjes” te Greonterp, Hartwerd en Hennaard, al zou de Gunilla-klokke-

stoel bij het slot te Uppsala blijkens de afbeelding¹⁰⁾ wel weer in Friesland kunnen staan, als wij tenminste even afzien van het kleine torentje dat het dak van de ons vertrouwde konstruktie bekroont. Ook in Engeland komen klokkestoelen voor.^{10a)}

Konstruktie

Laten wij intussen tot Friesland terugkeren, waar wij nog steeds kunnen vaststellen dat een „klokhús” (de Groninger aanduiding luidt: „gaalg”, door Ter Laan toegelicht als „in kleine dorpen het houten stel waar de klok in hangt”)¹¹⁾ bestaat uit een samenstel van palen en balken, bekroond door een dakje dat allerlei vormen kan hebben: zadeldak, pyramide, tentdak, helm, waaronder een tot twee (in een enkel geval, zoals Wijnjeterp, zelfs drie) klokken zijn opgehangen. Hoe ouder zo’n klokhuis, hoe primitiever het er uitziet. De stijlen zijn dan vaak

ruw en ongeverfd en bochtig, alsof men ze zo uit het bos had gehaald, terwijl ze meestal door zware zwerfblokken worden gedragen, vooral op de Friese zandgronden. In de loop der eeuwen zullen ze niet veel verandering hebben ondergaan. Op afbeeldingen uit het begin van de achttiende eeuw verschijnen ze al in dezelfde gedaante waarin wij ze nu nog kennen en de gehele konstruktie is bovendien zo eenvoudig en tevens doelmatig, dat deze als door de eeuwen beproefd kan gelden.

In Sneek is de balkkonstruktie op een stenen voetstuk geplaatst en met hout bekleed, een overgangsvorm tussen klokkestoel en toren. Dit klokhuis werd in 1489 verzer van de noordzijde van de kerk naar de huidige standplaats aan de zuidzijde. Volgens H. Halbertsma ^{11a)} hing hierin de Sneker stadsklok, terwijl de kerkklokken in de beide westorens hingen. Na afbraak van deze torens in

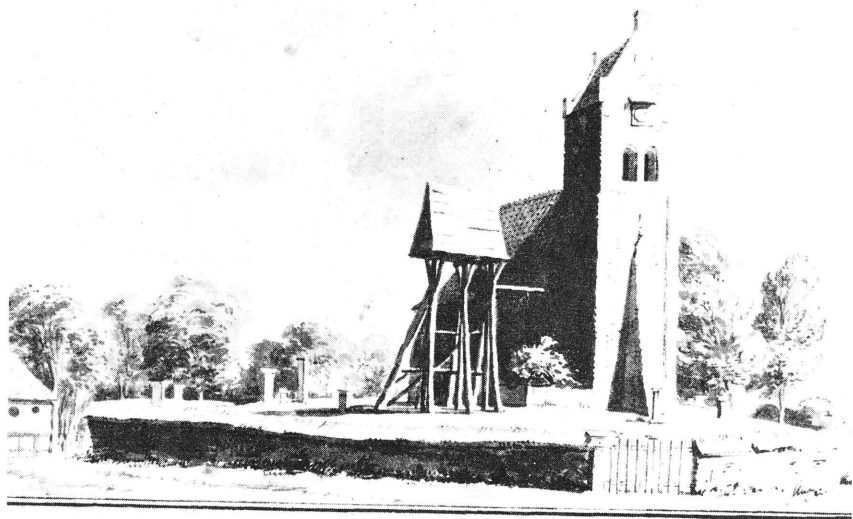
1682/83 werd het klokhuis verbouwd en geschikt gemaakt om er meer klokken in op te hangen, afkomstig uit de verdwenen torens. Het klokhuis te Sneek is voor enkele jaren geheel gerestaureerd.

Tenslotte moet opgemerkt worden dat de balkkonstruktie in stenen torens voor het ophangen van de klokken ook klokkestoel heet en naar vorm dikwijls soortgelijk is aan de vrijstaande klokkestoelen.

Zestiende eeuw

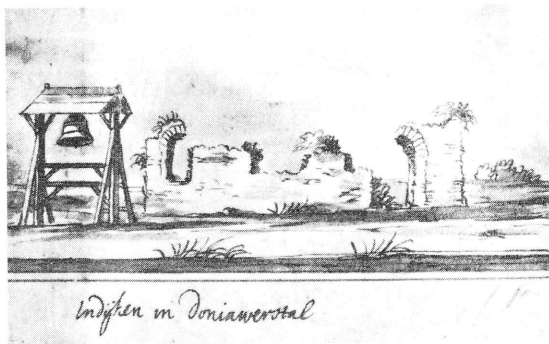
Hoewel over het uiterlijk niets wordt vermeld, worden klokkestoelen al in de zestiende eeuw genoemd. Het vroegste ons bekende voorbeeld is dat van *Goëngarijp*, waar in 1543 land wordt verkocht ten bedrage van LXXX golden floreenen, „welcke penninghen voorschreuen gebruyct ende vuytgeleyt zyn tot struictuyr ende timmeringhe eens nyeuws klokkehuys”.¹²⁾ Blijkbaar moest deze

2. OUDESCHOOT in 1732, getekend door C. Pronk: een klokkestoel bij een kerk met toren.

Oudeschoot van binnen

3. YNDIJK rond 1720,
getekend door J. Stelling-
werf: klokkestoel bij een
kerkruïne.

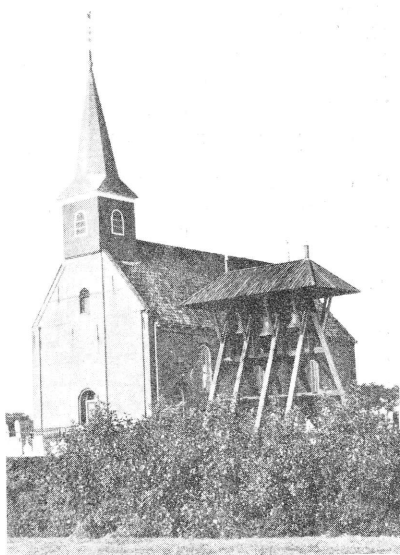
4. URETERP: klokkestoel
met twee klokken.

klokkestoel een oudere vervangen. Of dat ook het geval was in het thans ook als dorp niet meer bestaande *Lutjepost*, enkele tientallen jaren later? Op 30 januari 1581 wordt namelijk betreffende de eigendommen van kerk en geestelijkheid aldaar getuigd: „Patroon heeft gans nichts behouden, dan is ontrent vor 10 jar wenich landt verkofft by consent vant hoff to optimmeringe van een houten klokhuis.”¹³⁾ Het is mogelijk dat dit klokhuis toen een bouwvallige of afgebroken toren verving. Op een ekskursie van het Fries Genootschap vóór de tweede wereldoorlog maakte nu wijlen dr. A. L. Heerma van Voss melding van de uitspraak in een konflikt over kerk en toren tussen het *Burweklooster* bij Drogeham en de parochie van Harkema-Opeinde in 1558, waarbij onder meer bepaald werd: het klooster zal de kapel op Harkema-kerkhof en het klokhuis op het kloosterkerkhof herstellen en onderhouden; het dorp levert de klokke-touwen. In dezelfde omgeving, namelijk te *Kooten*, stond in 1573 naast de kerk bij het „Oldedyp” een „Clockhuys”.¹⁴⁾ Het is intussen te betreuren dat bijvoorbeeld de overigens zo gedegen atlas van Schotanus¹⁵⁾ voor een onderzoek naar het voorkomen van klokkestoelen in het verleden vrijwel waardeloos moet worden genoemd. Slechts enkele klokhuisen zijn aangegeven, blijkbaar geheel willekeurig, terwijl uit het ontbreken van de torens bij vele in opstal getekende kerkjes ook al geen konklusies kunnen worden getrokken.

Achttiende eeuw

Wij zijn dan ook, om na te gaan of en in hoeverre de verspreiding in de loop der tijden wijzigingen heeft ondergaan, aangewezen op de in het prentenkabinet van het Fries Museum aanwezige tekeningen, met name op die van Jacobus Stellingwerf (uit de jaren 1720-'25) en die van Cornelis Pronk (uit iets latere tijd), alsmede wat de negentiende eeuw betreft de *Nieuwe Atlas van de provincie Friesland*, door W. Eekhoff (1849-1859), terwijl ook de beide delen van dr. G. A.

5. WIJNJETERP: klokkestoel met drie klokken.

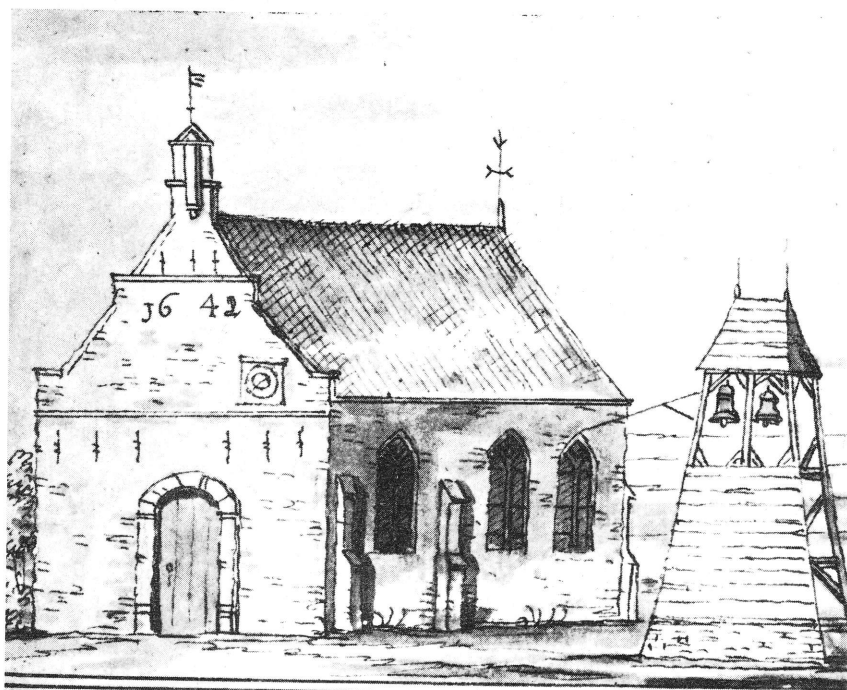
Wumkes' *Stads- en Dorpskroniek* (1700-1800, 1800-1900) benevens berichten uit de provinciale pers en archivalia ons van dienst zijn geweest.

Stellingwerf dan tekent bij de kerken in de volgende plaatsen een klokhuis:

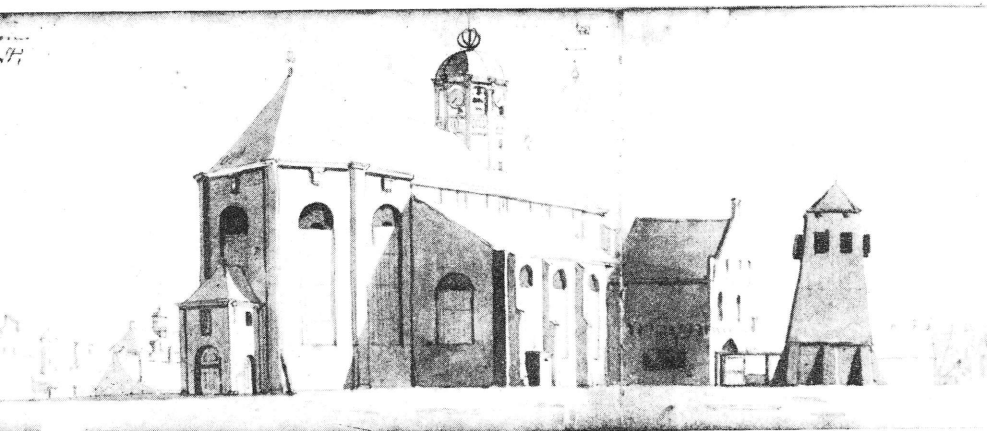
1. Tietjerk 1722
2. Noord-Drachten 1722
3. Zuid-Drachten 1723
4. Kortehemmen
5. Nijega-Sm, 1722
6. Opeinde 1723
7. Wartena 1721
8. Tjerkwerd 1723
9. Idsega 1723
10. Loënga 1722
11. Terkappel 1722?
12. Gersloot 1723
13. Nijehaske 1723
14. Oudehaske 1721?
15. Snikzwaag
16. Brongerga 1722
17. St. Johannesga 1721

18. Jubbega 1722	34. Ruigahuizen 1721
19. Katlyk 1722	35. Donkerbroek 1723
20. Mildam 1721	36. Fochteloo 1721
21. Nijehorne 1725	37. Haule 1723
22. Nieuweschoot 1722	38. Langedijk 1722
23. „Oldega in Schoterland” =
Schoter Uiterdijken, 1723	39. Makkinga 1722
24. Oudehorne 1722	40. Nijeberkoop 1722
25. Oudeschoot 1732 (C. Pronk)	41. Oosterwolde 1724
26. Rohel of Nijega 1721	42. Bakkeveen 1723
27. Kleine gaast (= Rotstergaast?) 1723	43. Beets 1723
28. Rotsterhaule	44. Duurswoude 1722
29. Echten 1721	45. Hemrik 1726
30. Eesterga 1723	46. Kortezwaag 1723
31. Follega	47. Langezwaag 1722
32. Oosterzee 1722	48. Lippenhuizen 1724
33. Mirns 1723	49. Sigerswoude 1722
	50. Terwispel 1723

6. TJERKWERD in 1723, getekend door J. Stellingwerf: de klokkestoel is ten dele bekleed met hout.

Tjerkwert in Wonsenadeel 1723

7. SNEEK, Martinikerk, een achttiende-eeuwse tekening van J. Bulthuis: een klokhuis op een stenen voetstuk en geheel betimmerd.

51. Wijnjeterp 1723
52. Boyl 1722
53. Noordwolde 1724
54. Nijelamer
55. Nijetrine 1724
56. Oldeholtwolde 1723
57. Oudetrine 1723
58. Sonnega 1722
59. Steggerda 1722
60. Ter Idserd 1723
61. Boornzwaag
62. Legemeer
63. Diken
64. St. Nicolaasga
65. Doniaga
66. Lutjepost (1581)
67. Kooten (1573)
68. Oostermeer 1721
69. Harkema-Opeinde (Buweklooster)
70. Ouwsterhaule
71. Kolderwolde? 1718
72. Hornsterzwaag 1724
73. Rottum (Pronk)
74. Goëngarijp (1543)

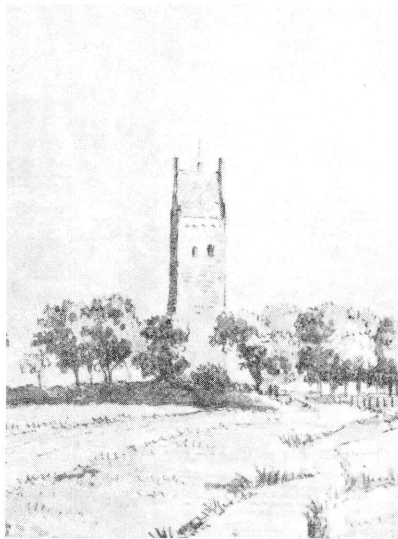
Op de tekening van het voormalige Buweklooster ontbreekt het klokhuis, maar dit moet omstreeks 1720 wel aanwezig zijn geweest, zodat nr. 69 in deze

lijst is opgenomen. Evenmin hebben wij bij Stellingwerf een bewijs kunnen vinden voor het bestaan van een klokhuis te Kooten in zijn tijd. Echter wordt nog op 14 juli 1781 aldaar aanbesteed het maken van een nieuw eiken klokhuis op acht stijlen lang omtrent 30 voet, zwaar 1 voet in het vierkant¹⁶⁾, zodat wij ook Kooten in deze lijst konden opnemen. Lutjepost is vermeld wegens het klokhuis van 1581 (1571) en Goëngarijp wegens de opgave uit 1543. De lijst geeft dus de vroegst mogelijke verspreiding aan die uit de stukken is af te leiden.

Een aantal klokhuisen verdient onze bijzondere aandacht:

Opeinde. In het klokhuis hangt één klok; evenwel bezit de kerk een zadeldaktoren, die in 1909¹⁷⁾ is afgebroken, met de kerk. Het doet ietwat onlogisch aan dat men toren en klokhuis naast elkaar aantrof. Wij komen daar straks nog op terug.

Tjerkwerd. We hebben hier te doen met een „uitloper”. Het is niet onmogelijk dat deze kerk oorspronkelijk een toren gehad heeft. Op Stellingwerf's tekening draagt de voorgevel van het kerkgebouw namelijk het jaartal 1642, terwijl de kerk

8. HARTWERD rond 1786, getekend door J. Gardenier Visscher: bij de afbraak van de kerk in 1771 bleef de oude zadeldaktoren staan. Hij hield het nog uit tot 1806 en werd toen wegens bouwvalligheid afgebroken.

9. De tegenwoordige „klokkestoel” te Hartwerd, die in de plaats gekomen is van de afgebroken toren.

enige eeuwen ouder is. Het kan dus zijn dat in dat jaar de toren afgebroken en toen het klokhuis gebouwd is.

Idsega. De tekening geeft een beeld van de kerkruïne; op de plaats van de voormalige toren bevindt zich een opmerkelijk hoog klokhuis, waarin één klok; kenmerkend een „noodoplossing”.

Loënga. Eveneens een kerkruïne met klok, waarin één klok, ter vervanging van de vroegere toren.

Nijehaske. Kerkruïne met klokhuis, waarin één klok. De ruïne staat als die van de „oude kerk” vermeld; deze stond voorheen aan de zuidzijde van de weg naar Joure.

Te Oudehaske, Snikzwaag, Brongerga, „Oldega in Schoterland” (later Schoter Uiterdijken), *Robel, Kleine gaast* (Gaast of Rotstergaast) en *Rotsterhaule* zijn de kerken alle vervallen. Naast de ruïne bevindt zich steeds een klokhuis.

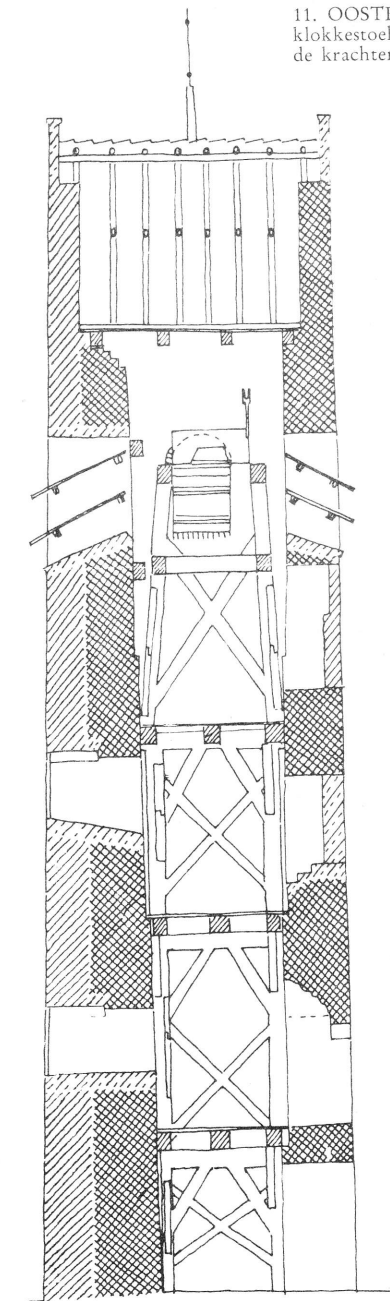
Oudeschoot (tekening C. Pronk). Kerk

met zadeldaktoren, op het kerkhof een klokhuis, waarin één klok (zie Opeinde). *Bakkeveen.* Ook hier een vervallen kerk met klokhuis (één klok), doch tevens is reeds een nieuwe kerk met spitsje afgebeeld.

Beets. Hoewel de kerk een toren met flinke spits bezit, is er een klokhuis waarin twee klokken (zie Opeinde).

Oostermeer. Hoewel de oude kerk op het Heechsân een stoere westtoren bezit (deze is nog aanwezig), uit de 15de eeuw daterend, ziet men op Stellingswerf's tekening een dubbel klokhuis, waarin een grote en een kleine klok. De toren had geen galmgaten; deze zijn er pas in 1835 in aangebracht, toen het klokhuis afgebroken en de beide klokken door nieuwe vervangen werden. Omstreeks 1730 leverde Roel Saagnan een nieuw klokhuis voor 250 caroligulden, dat reeds in 1764 en in 1791 weer hersteld moest worden.¹⁸⁾

11. OOSTERMEER: doorsnede van de toren. Korte klokkestoelen, opgesteld op afzonderlijke jukken, die de krachten naar lager niveau brengen.

12. DRACHTEN-Zuid: deze klokkestoel is na 1945 afgebroken.

Toren en klokhuis

Oostermeer is dus het vierde voorbeeld van het aanwezig zijn van een toren en tevens van een klokhuis en het is des te sprekender, daar hier oorspronkelijk de galmgaten ontbraken. Zijn functie was dus een andere dan klokkendrager. Wellicht moeten wij hier denken aan de toren als toevluchtsoord in tijden van oorlog en oproer. Bekend is dat niet zelden bedreigde dorpingen of verdedigers zich in kerk en toren in veiligheid stelden en daaruit de aanvallers bestookten.

Dat in zo'n geval de klokken, ook later, niet in de toren opgehangen werden bewijst het voorbeeld van *Ureterp*.

Dit dorp bezit een kerk met een toren die uit de 13de eeuw dateert, terwijl het

bovenende waarschijnlijk uit het laatste kwart van de 16e eeuw stamt. Nu doet zich het merkwaardige geval voor dat de gemeente in de tweede helft der 18de eeuw geen klokken bezat. Of deze daarvoor wel aanwezig waren? In elk geval beklagde de Drachtster volksdichter Bernardus Albertus Fabrycius er zich in een rijmstuk over dat hij, toen hij op 1 januari 1766 te Ureterp wilde kerken, bij de kerk aankwam toen de dienst reeds was afgelopen. En dat „omdat alhier geen Klokken Zondags worden hier getrokken”.

Fabrycius was dan ook van mening „dat hier een Klok van noden is” en zijn aktie bleef niet zonder resultaat. Er werd een Comité gevormd, dat te Amsterdam de klokken liet kopen.

Op 30 september 1766 werden deze klokken in een klokhuis op het kerkhof opgehangen, bij gelegenheid waarvan Fabrycius zich op rijm tot de menigte richtte en de Ureterpers voorhield dat zij nimmer klokken bezeten hadden: „Jim hadde nooit gen klokken han”¹⁹⁾. Wij kunnen niet beoordelen in hoeverre deze uitlating van de Drachtster rijmelaar op juistheid berust, maar het is toch merkwaardig dat, hoewel de toren galm-

gaten bezit, de klokken in een klokhuis opgehangen werden. Sprak te Ureterp nog in de 18de eeuw zó sterk de traditie van het bouwen van klokhuisen, die in de Friese Wouden blijkbaar zeer krachtig is geweest?

Thans (1971) hangen de Ureterper klokken nog in hun houten stoel en niemand komt blijkbaar op de gedachte ze in de — in onze tijd geen dienst (meer) doende — toren te plaatsen!

Klokhuis als vervanger

Boornzwaag, bij Langweer, had oorspronkelijk geen klokhuis. In 1634 werd een nieuw kerkje met een toren gebouwd, dat echter reeds omstreeks 1693 werd afgebroken en vervangen door een klokhuis, dat wij o.a. aangegeven vonden op de kaart „Boornzwaag nog niet bepodert”, waarschijnlijk uit de eerste helft der 18de eeuw (Rijksarchief Leeuwarden). Een afbeelding, naar een 18de eeuwse tekening van P. I. Portier, vindt men in Wumkes' *Stads- en Dorpskroniek*.²⁰⁾ In 1850 was het klokhuis nog aanwezig (Eekhoff-kaart) maar later is het afgebroken.

Wij zien hier een voorbeeld, dat een klokhuis ter vervanging van een kerk en/of toren werd opgetrokken, wat in de 18de eeuw op meer plaatsen geschiedde. Het vroegste voorbeeld hiervan schijnt *Legemeer* te zijn. Dit dorp had oorspronkelijk een kerk, die o.a. in 1617 genoemd wordt. In een stuk van 1604 leest men van het toen „nij gebouwde clockhuis”.²¹⁾ Dit zou er op kunnen wijzen dat dit klokhuis er toen eerst gekomen is, wellicht ter vervanging van een oudere toren? Het naburige *Ter Oele* had bijv. ook een kerk en toren, die later verdwenen zijn. Zekerheid bestaat er echter omtrent het voorbeeld van *Legemeer* niet.

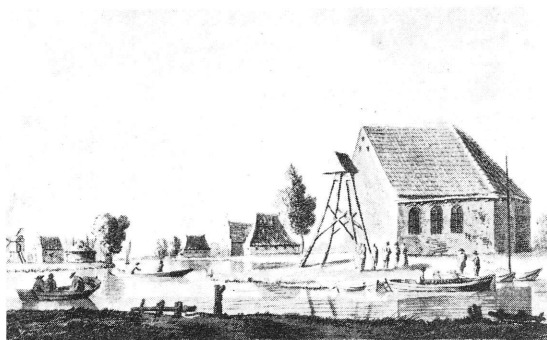
Mirns heeft vóór 1723 eveneens een toren bezeten.

Kolderwolde heeft op de kaart van Schotanus (1718) een kerkje met klokhuis. Bij Stellingwerf (1722) ontbreekt dit en bezit de kerk een spitsje. Hoewel er slechts een verschil van enkele jaren is, dekken beide gegevens elkaar dus niet,

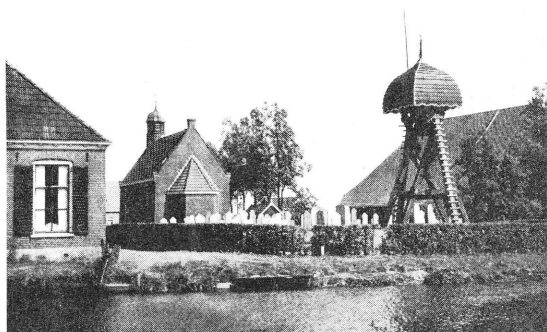
13. TWIJZELERHEIDE: nieuwbouw na 1945.

14. BROEK bij Joure,
getekend door H. Tavenier
in 1786.

15. BROEK bij Joure in
1970: zowel kerk als
klokkestoel zijn vernieuwd
sinds 1786.

waarom wij achter nr. 71 een vraagteken hebben gezet.

De klokhuizen te *Idsega*, *Loënga*, *Mirns* en *Boornzwaag* en misschien *Legemeer* kunnen dus niet als oorspronkelijk — in de zin van: tegelijk met de kerk gebouwd, in elk geval niet ter vervanging van een toren — gelden en moeten buiten beschouwing blijven als wij het kerngebied van de verspreiding der klokhuizen willen aangeven. Dit blijkt begrensd te worden door de lijn die de klokhuizen te Lutjepost—Kooten—Tietjerk—Wartena—Terkaple—Snikzwaag—Oudehaske—Diken—Tjerkwerd—Legemeer—Ruigahuizen—Eesterga verbindt. Hiervan liggen in het zogenaamde Wa-

terland: Wartena, Terkaple, Snikzwaag, Diken. Tietjerk is te beschouwen als een uitloper van de Wouden (daartoe te rekenen de brede zand- en veenstrook langs de oostelijke en zuidoostelijke grens van Friesland) terwijl Tjerkwerd voorlopig buiten beschouwing kan blijven. Wij zien dan dat de klokhuizen oorspronkelijk voorkomen in het oosten, zuidoosten en zuiden van Friesland, vrijwel steeds naast eenvoudige kerkgebouwtjes, die het zonder toren moesten stellen. Dit gebied is in tegenstelling met de rijke kleihoek in het noorden en westen steeds weinig welvarend geweest, zeker in de middeleeuwen, toen de meeste kerkjes daar ontstonden. In de weidestreek en in

de bouwhoek (het terpengebied) zijn talrijke en naar verhouding vrij grote kerken met dikwijls indrukwekkende torens verzezen, waartegen de bescheidenheid van de oude kerkgebouwtjes in het zuidoosten der provincie niet weinig afsteekt.

Het ontstaan

Hoewel wij ons verder niet zullen bezighouden met de overigens wel belangrijke, in elk geval boeiende vraag, waaraan de klokhuizen hun ontstaan te danken hebben, wil het ons voorkomen dat de geringe welstand der oorspronkelijke parochies zeker een belangrijke rol heeft gespeeld. Wij vinden voor dit gevoelen steun in de mening van nu wijlen architect G. J. Veenstra, kenner van de oude Friese kerkbouw, die in de *Friesland-uitgave* 1937 schreef: „In de woudstreken van de provincie vindt men bij de kerken nog tal van houten klokkestoelen, die de hier te kostbare torenbouw moesten vervangen”.

C. H. Peters, die in zijn „*Oud-Groningen*” (1921) de Groninger klokhuizen behandelde (blz. 100), geeft ook als zijn mening dat de minder met aardse goederen gezegende parochies een klokhuis bouwden, daar de kosten van het bouwen van een toren boven hun draagkracht gingen.

Het lijkt ons echter toe dat hiermede het vraagstuk niet geheel is opgelost. In Groningen en in Oost-Friesland trof en treft men nog vele vrij naast de kerken staande stenen klokketorens aan, die in Oost-Friesland een eigen vorm kregen. Volgens Peters toont de kaart der Ommelanden van de gebr. Coenders (1650) er een 40-tal. Daar zijn onder die stenen klokketorens heel indrukwekkende gebouwen, die zeker weinig minder gekost zullen hebben dan een aan de kerk vastgebouwde toren, bijv. die te Zuidbroek.

Het lijkt er dan ook wel op dat men om de een of andere reden de klokken vrij op het kerkhof hing. Kan hier een reden van liturgische aard in het geding zijn?, zo vroegen wij in 1939. Dr. Steensma beantwoordde bij de bewerking van de

herdruk deze vraag echter in deze zin, dat hem geen liturgische factoren bekend zijn. Het blijft dus een probleem, dat in internationaal verband (Skandinavië) bezien moet worden.

Latere wijzigingen

In de 18de en 19de eeuw heeft de verspreiding der klokhuizen in Friesland een niet onbelangrijke wijziging ondergaan.

Enerzijds zijn klokhuizen afgebroken en vervangen door een spitsje op het kerkgebouw of door een toren, dan wel zonder meer verwijderd.

Daarnaast zijn hier en daar klokhuizen verzezen waar een kerk en/of toren werd gesloopt. Een en ander heeft er toe geleid dat de tegenwoordige verspreiding een ander beeld oplevert dan dat van de vroegste verspreiding.

Van de door Stellingwerf afgebeelde klokhuizen zijn sedert afgebroken die te:

16. SONNEGA: een metalen klokkestoel uit 1912. Gelukkig is het gebruik van metaal bij de bouw van klokkestoelen tot dit voorbeeld beperkt gebleven.

Tietjerk. 9 december 1800 werd aanbe-
steed het afbreken van het oude klok-
huis en het weer opbouwen van een
nieuwe toren.²²⁾

Nijega (Sm.). Klokhuis afgebroken bij de
bouw van een nieuwe kerk in 1850.²³⁾

Wartena. Geen bijzonderheden bekend.
Tjerkwerd. 2 januari 1830 werd aanbe-
steed het uitnemen van de klokken, het
afbreken van het oude klokhuis en het
weer opbouwen van een nieuwe koepel
op de kerk.²⁴⁾

Terkaple. In 1854 is de tegenwoordige
kerk met spits gebouwd.²⁵⁾ Bij deze ge-
legenheid zal het in 1791 (aanbesteding
op 20 januari)²⁶⁾ vernieuwde klokhuis
afgebroken zijn.

Nijehaske; Oudehaske; Jubbega. Geen
bijzonderheden bekend.

St. Johannesga. Waarschijnlijk is het
huis afgebroken bij het bouwen van een
nieuwe Nederl. Herv. Kerk in 1864.

*Nijehorne; Schoter Uiterdijken; Oude-
schoot; Rohel; Rotsterhaule; Echten*.
Geen bijzonderheden bekend.

Oosterzee. Klokhuis afgebroken in 1798.
Op 26 januari van dat jaar werd tevens
aanbesteed het bouwen van een spitsje op
de kerk.²⁷⁾

Ruigahuizen. Klokhuis in 1893 wegens
bouwwalligheid afgebroken.

Haule. Geen bijzonderheden bekend.

Makkinga. 9 november 1775 verkoop
van een eiken klokhuis voor twee klok-
ken.²⁸⁾ In dat jaar is de tegenwoordige
kerk met toren gebouwd.

Bakkeveen. Geen bijzonderheden bekend.
Beets. Bij het bouwen van de tegenwoor-
dige N.H. kerk in 1889 is het klok-
huis afgebroken.²⁹⁾

Duurswoude. Geen bijzonderheden be-
kend.

Kortezwaag. 29 juli 1896 aanbesteed het
afbreken van het klokhuis en het bou-
wen van een houten torentje op de
kerk.³⁰⁾

Langezwaag. Klokhuis waarschijnlijk af-
gebroken bij het bouwen van de tegen-
woordige Ned. Herv. kerk in 1743.

Siegerswoude. Geen bijzonderheden be-
kend.

Terwispe. Tegenwoordige kerk gebouwd
in 1864, waarbij waarschijnlijk klokhuis
gesloopt. 1 oktober 1810 werd nog de
bouw van een nieuw klokhuis aanbe-
steed.³¹⁾

*Noordwolde; Nijetrine; Oldeholtwolde;
Oldetrine; Ter Idzard*. Geen bijzonder-
heden bekend.³²⁾

Boornzwaag. Afgebroken na 1850.

St. Nicolaasga. Geen bijzonderheden be-
kend.

Kooten. In 1883 is de oude kerk gesloopt
en toen is waarschijnlijk tevens het klok-
huis afgebroken.

Oostermeer. Klokhuis afgebroken in
1835.³²⁾

Ouwsterhaule. 7 maart 1798 aanbesteed
het afbreken van het klokhuis en het
maken van een spits op de nieuwe west-
gevel van de kerk.³⁴⁾

Voorts is in de 18e eeuw, ter vervanging
van kerk en toren te *Teerns* (bij Leeu-
warden), die nog voorkomen op de kaart
van Schotanus, een klokhuis gebouwd
dat voorkomt bij Eekhoff (1847). 15
maart 1872 werd het afbreken van dit
klokhuis aanbesteed.³⁵⁾

Het getal der in de 18de en de 19de eeuw
gebouwde klokhuizen, op plaatsen waar
men deze bouwsels voorheen niet kende,
is eveneens niet onbelangrijk. Wij noe-
men daarvan:

Urterp (zie boven); *Appelscha* (Oud-);
Elsloo; Tijnje; Bovenknijpe. Geen bij-
zonderheden bekend.

Luinjeberd. Op 13 juli 1776 wordt aan-
besteed het bouwen van een nieuw klok-
huis aldaar, evenals te *Gersloot*.³⁶⁾ Op
24 oktober 1893 wordt aanbesteed de af-
braak van het bestaande en de bouw
van een nieuwe klokkestoel te *Luinje-
berd*.³⁷⁾

Spanga. Kerk in 1820 afgebroken.³⁸⁾

Oldeouwer. 18 december 1786 werd aan-
besteed het maken van een nieuw eiken
klokhuis.³⁹⁾

Ouwster-Nijega. Geen bijzonderheden
bekend.

Scharl. Een afbeelding van dit klokhuis,
in 1818 getekend door dr. J. v. d. Plaats,
bevindt zich in het prentenkabinet van

het Fries Museum. Het tegenwoordige klokhuis dateert van 1898.

Ipekolsga; Indijk; Smallebrug; Ter Oele. Geen bijzonderheden bekend.

Broek. Even vóór 1800 had de kerk nog een stompe toren.

Akmarijp. Geen bijzonderheden bekend. *Nes.* Geen bijzonderheden bekend.

Sneek, Greonterp, Hartwerd en Hennaard moeten om der wille van de volledigheid worden vermeld. Het betreft hier geen eigenlijke klokhuisen (klokkestoelen), maar lage torenachtige gesloten bouwsels, die vroegere kerken en torens vervangen. Dat te *Greonterp* dateert uit 1822.⁴⁰⁾

De toestand nu

Van de 55 nog bestaande klokhuisen staan er 16 bij een kerk. Het merendeel (39) staat eenzaam op een kerkhof zonder een kerk.

Hopelijk zullen deze 55 klokkestoelen bewaard blijven, ook die welke nu in verval verkeren (zie afb. 21 tot en met 26), te meer daar zij eveneens als monumenten bescherming genieten. Trouwens, reeds voor de tweede wereldoorlog werden hier en daar nieuwe klokhuisen gebouwd, zoals in de jaren '30 die te *Katlijk* en *Mildam*. In meer recente tijd zijn bouwvallige klokkestoelen gerestaureerd of geheel vernieuwd, zoals te *Elsloo* en *Oosterwolde*. Het in de oorlogsjaren vernielde klokhuis van *Buweklooster* werd in 1952 herbouwd, terwijl naar ontwerp van Gemeentewerken Achtkarspelen voor het eerst *Twijzelerheide* een klokhuis kreeg. Op de nieuwe begraafplaats van *Bakkeveen* werd een aantal jaren geleden als uitvloeisel van een testamentaire beschikking eveneens voor het eerst een klokkestoel gebouwd, terwijl ook *Rottevalle* er in de jaren '50 een kreeg. De reden was,

17. St. Thomasluiden te Oudehorne.

dat de nieuwe begraafplaats te ver van de dorpskerk was gelegen om bij begrafenissen het luiden van de klok goed te kunnen horen. Bij deze nieuwe klokhuisen is de traditionele hoofdvorm aangehouden en zij zijn van hout gebouwd, dit in tegenstelling tot enkele klokhuisen uit een vroegere periode, waarbij bijvoorbeeld te *Rottum*, *Oudehorne* en *Bovenknijpe* beton is gebruikt en *Sonnega* een ijzeren konstruktie kreeg. Bepaald fraai kunnen deze materialen voor dit doel niet worden genoemd. Na 1945 moesten ook enkele verliezen worden genoteerd: de klokhuisen op de kerkhoven van *Noord-* en *Zuid-Drachten* konden blijkbaar in het kader van de spektakulaire uitbreiding en rekonstruktie van deze centrumplaats als „te dorps” niet gehandhaafd worden. Jammer...

Lijst van klokkestoelen in Friesland

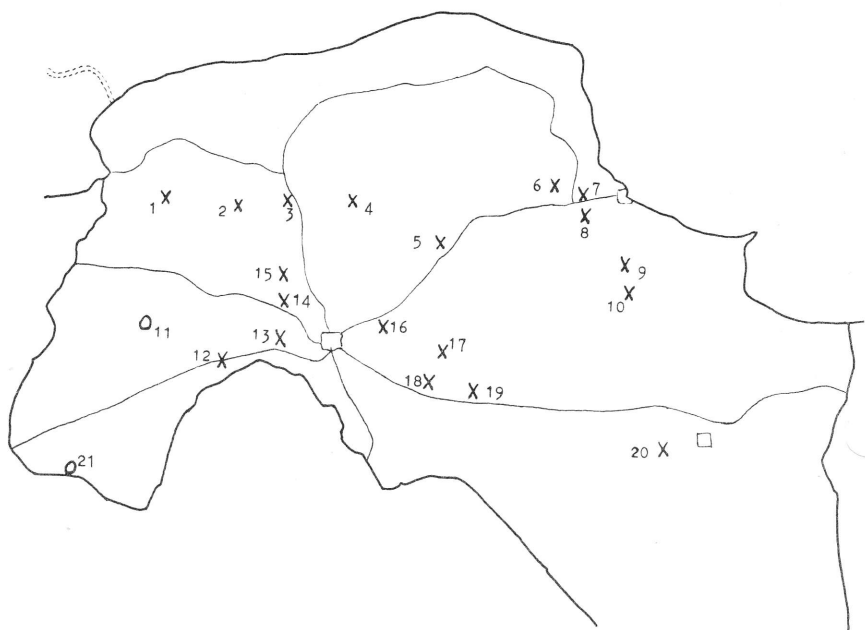
x = verdwenen; o = bestaand

1. Akmarijp	o	9. Brongerga	o
2. Appelscha	o	10. Buweklooster	o
3. Bakkeveen	o	11. Doniaga	o
4. Beets	x	12. Donkerbroek	o
5. Boornzwaag	x	13. Drachten Noord	x
6. Bovenkniipe	o	14. Drachten Zuid	x
7. Boyl	o	15. Duurswoude	x
8. Broek	o	16. Dijken	x

17. Echten	x	59. Oldeholtwolde	x
18. Eesterga	o	60. Olde Ouwerr	o
19. Elslloo	o	61. Oldetrine	x
20. Fochteloo	o	62. Opeinde	o
21. Follega	o	63. Oostermeer	x
22. Gaast	o	64. Oosterwolde	o
23. Gersloot	o	65. Oosterzee	x
24. Goïngarijp	o	66. Oudega	x
25. Greonterp	o	67. Oudehaske	x
26. Hartwerd	o	68. Oudehorne	o
27. Haule	x	69. Oudeschoot	x
28. Hemrik	o	70. Ouwsterhaule	x
29. Hennaard	o	71. Ouwsternijega	x
30. Hoornsterzwaag	o	72. Rohel	x
31. Idsega	o	73. Rotsterhaule	x
32. Indijk	x	74. Rottevalle	o
33. Jubbega	x	75. Rottum	o
34. Katlijk	o	76. Ruigahuizen	o
35. Kolderwolde	x	77. Scharl	o
36. Kooten	x	78. Siegerswoude	x
37. Kortehemmen	o	79. Sint Johannesga	x
38. Kortezwaag	x	80. Sint Nicolaasga	x
39. Langedijke	o	81. Smallebrugge	o
40. Langezwaag	x	82. Sneek	o
41. Legemeer	o	83. Snikzwaag	o
42. Lippenhuizen	x	84. Sonnega	o
43. Loënga	o	85. Spanga	o
44. Luinjeberd	o	86. Steggerda	x
45. Lutjepost	x	87. Teerns	x
46. Makkinga	x	88. Ter Idzard	x
47. Mildam	o	89. Terkaple	x
48. Mirns	o	90. Teroele	o
49. Nes bij Akkrum	o	91. Terwispele	x
50. Nieuweschoot	o	92. Tietjerk	x
51. Noordwolde	x	93. Tjerkwerd	x
52. Nijeberkoop	o	94. Twijzelerheide	o
53. Nijega (Sm.)	x	95. Tijnje	o
54. Nijehaske	x	96. Ureterp	o
55. Nijeholtwolde	o	97. Wartena	x
56. Nijehorne	x	98. Wijnjeterp	o
57. Nijelamer	o	99. Ypecolsga	o
58. Nijetrine	x		

De lijst geeft de situatie aan per 1 januari 1971. Toen waren er 44 klokkestoelen verdwenen en bestonden er nog 55.

II. Groningen

De klokkestoelen in Groningen

x = verdwenen; o = bestaand

1. Vliedorp	x	12. Oostwolde	x
2. Maarslacht	x	13. Hoogkerk	x
3. Ranum	x	14. Dorkwerd	x
4. Menkeweer	x	15. Wierum	x
5. Wijtwerd	x	16. Middelbert	x
6. Jukwerd	x	17. Scharmer	x
7. Solwerd	x	18. Westerbroek	x
8. Opwierde	x	19. Kolham	x
9. Meedhuizen	x	20. Westerlee	x
10. Wagenborgen	x	21. De Wilp	o
11. Oldekerk	o		

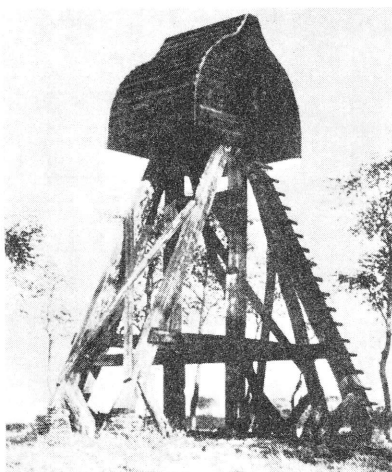
Peters (*Oud-Groningen*) geeft enkele afbeeldingen van Groninger klokhuisen en somt een twintigtal dorpen op die „volgens de kaart der Ommelanden van gebr. Coenders van 1650 (...) nog in het bezit van hun klokgestoelte (waren)”.

Hij vermeldt de volgende plaatsen: *Dorkwerd*, *Hoogkerk*, *Jukwerd*, *Kolham*, *Maarslagt*, *Meedhuizen*, *Menkeweer*, *Middelbert*, *Oldekerk*, *Oostwold* (W.K.), *Opwierde*, *Ranum*, *Scharmer*, *Solwerd*, *Vliedorp*, *Wagenborgen*, *Westerbroek*, *Westerlee*, *Wierum* en *Wijtwerd*, „waarvan nu nog alleen over is die te Solwerd”.

Dit laatste is onjuist: Solwerd is inmiddels verdwenen. Te Oldekerk is de klokkestoel thans (1971) nog aanwezig, terwijl *De Wilp* (na 1800 ontstaan) er eveneens een bezit.

Ik heb Peters' opgave vergeleken met de door hem bedoelde kaart *Groningae et Omelandiae* van de gebr. Coenders. Hier en daar vond ik verschil. Zo is te Dorkwerd geen klokhuis aangegeven (bij Van der Aa⁴¹) vond ik het wel vermeld), heeft Oldekerk op de kaart kerk en toren (Van der Aa schrijft: vóór 1623 kerk, thans overdekte galg), ontbreekt een klokhuis te Solwerd (wel bij Van der Aa), te Wagenborgen (wel bij Van der Aa) en te Westerlee (evenmin door Van der Aa vermeld).

Het schijnt dus dat omstreeks 1650 Dorkwerd, Oldekerk, Solwerd, Wagenborgen en Westerlee geen klokhuis bezaten en er pas later een gekregen hebben ter vervanging van kerk en/of toren (voorbeeld: Oldekerk). Zoals opgemerkt

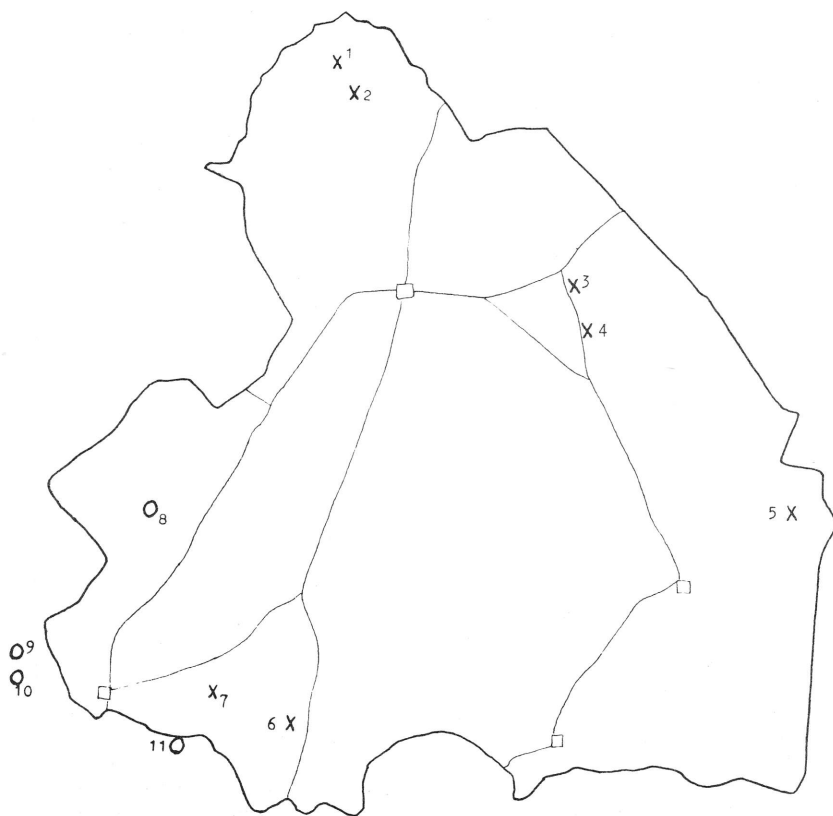

18. OLDEKERK in het Groningse Westerkwartier: een klokkestoel buiten Friesland.

vermeldt Van der Aa de klokkestoel te Westerlee niet; 't is echter mogelijk dat Peters hier uit ons onbekende bron geput heeft, maar in elk geval beroept hij zich ten oprechte op de gebr. Coenders. Tenslotte: het klokhuis van *Westerbroek* is afgebeeld op de *Avondmaalsbeker*.⁴²)

Het blijkt dus dat het vrijwel alle kleine dorpjes waren die zich met een klokhuis moesten tevreden stellen. Dit zou er opnieuw op kunnen wijzen dat de geldmiddelen indertijd in deze materie wel degelijk een belangrijke rol hebben gespeeld.

III. Drente en Overijssel

De klokkestoelen in Drente en Overijssel

x = verdwenen; o = bestaand

1. Roderwolde	x	7. Koekange	x
2. Peize	x	8. Wapserveen	o
3. Gieten	x	9. Giethoorn	o
4. Gasselte	x	10. Wanneperveen	o
5. Roswinkel	x	11. Ijhorst	o
6. Zuidwolde	x		

Over de klokhuisen van Drente licht ons het boekje *De Hervormde predikanten van Drenthe*, door T. A. Romein (Groningen 1861), uitvoerig in. Achtereenvolgens worden vermeld:

Gasselte. Tot aan 1787 was hier een klokhuis; toen is er een houten torentje op de kerk geplaatst, waarin de klok is overgebracht (blz. 51).

Gieten. De oorspronkelijk aan de Maagd Maria gewijde kerk werd in 1804 vergroot en van een toren voorzien, in plaats van het tot dusver gebezigde klokkehuis (blz. 65).

Peize. De kleine spitse toren op de eertijds aan Johannes de Doper gewijde kerk werd in plaats van een klokkehuis gemaakt in 1804 (blz. 85).

Roderwolde. De kerk, vroeger aan de Heilige Jacobus gewijd, werd in het begin van de 19de eeuw wegens bouwvalligheid afgebroken en vervangen door een nieuwe kerk en toren, ingewijd in 1831. De klok, die tot dusver in de klokkestoel gehangen had, is in de nieuwe toren overgebracht (blz. 101).

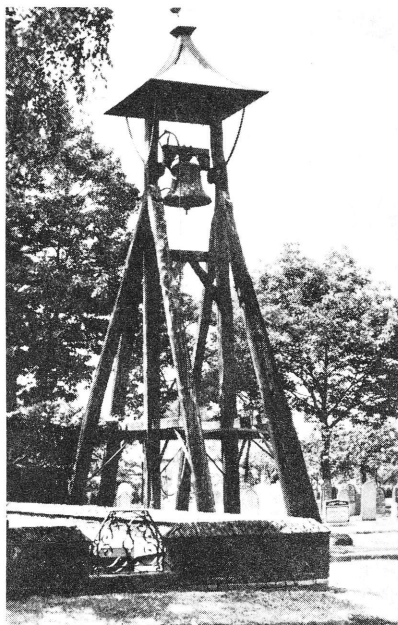
Koekange. De vorige kerk werd gesticht in 1331, de tegenwoordige in 1834. „In plaats van een toren, die hier nimmer geweest is, staat bij de kerk een klokkehuis, waarop het jaartal 1835 en waarin twee klokken hangen” (blz. 194). In 1969 bleek deze klokkestoel verdwenen.

Waperveen. De tegenwoordige kerk is in 1803 gebouwd, aldus Romein, die wel spreekt over de in een klokkestoel hangende klok, maar niets mededeelt over een eventueel vroeger aanwezige toren (blz. 194).

Zuidwolde. De oude kerk, aan bisschop Maternus gewijd, werd in 1630 hersteld. Zij leed, benevens het klokkehuis, in 1672 zeer door de troepen van de bisschop van Munster en de keurvorst van Keulen.

Het klokkehuis is hier in 1823 vervangen door een toren op de kerk (blz. 241).

Roswinkel. De oude kerk bevond zich evenals het klokkehuis in het midden der 17de eeuw in een vervallen toestand. In 1759 werd een nieuwe kerk gebouwd,

19. IJHORST in de kop van Overijsel: een klokkestoel buiten Friesland met een opvallende konstruktie aan de bovenkant.

die in 1853 een torentje kreeg in de plaats van de klokkestoel (blz. 290).

Dat zelfs een klokkehuis ook nog wel eens de draagkracht van een gemeente te boven kon gaan, bewijst het door Romein vermelde voorbeeld van *Gasselternijveen*. Daar werd in 1707 de eerste kerk gesticht. „Daar hier vóór 1859 geen toren was hing een klokje, ongeveer 30 nederl. ponden zwaar, in een eikeboom die in de pastorietaal stond” (blz. 60).

Wat de klokhuisen in Overijsel betreft, die staan op de kerkhoven van *Gietboorn*, *Wanneperveen* en *Ijhorst*. Dat te *Ijhorst* wordt al in 1630 genoemd. In dat jaar stonden Ridderschap en Eigenerfden van Drente aan het kerspel De Wijk een som van 75 guldens toe tot reparatie van het klokkenhuis „in den Ijhorst”.⁴³⁾ De tegenwoordige klokkestoel draagt een klok en bezit een inge-

20. Het luiden van de klokken bij een begrafenis, getekend door Ids. Wiersma. De mannen gaan voorop en de vrouwen komen achteraan.

zwenkt pyramidaal dakje. Ook in *Staphorst* schijnt een klokhuis te hebben gestaan. F. A. Ebbinghe Wubben maakt namelijk melding van een oud kerkboek, volgens hetwelk de (tweede?) kerk van dat dorp, aan de H. Nicolaas gewijd, geen toren had doch een „klokkenhuis” met twee klokken.⁴⁴⁾ Over *Wanneperveen* en *Giethoorn* zijn ons geen bijzonderheden bekend.

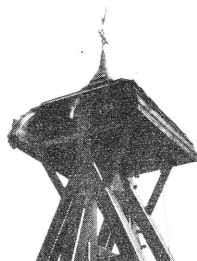
Het blijft een interessante vraag, waarom de klokkestoelen wat Nederland betreft beperkt zijn gebleven tot het genoemde gebied: Friesland, Groningen, Drente, Kop van Overijssel, waarbij onze pro-

vincie het grootste aantal opleverde en nog oplevert, ook al zijn de grenzen van het klokhuis-gebied, zoals wij gezien hebben, in de loop der laatste eeuwen wel enigermate verschoven. Een onderzoek zou stellig de moeite waard zijn, maar zal zich dan ook moeten uitstrekken tot het buitenland. Moge onze inventarisatie tot een dergelijke studie een steentje hebben bijgedragen. En zo een onderzoek niet plaatsvindt, dan hopen wij met onze bijdrage in ieder geval te hebben bereikt dat de markante bouwsels waarom het hier gaat de aandacht krijgen (en behouden) die ze verdienen.

Klokkestoelen in verval

Helaas verkeren een aantal Friese klokkestoelen momenteel ernstig in verval, hetgeen door afbeelding 21 tot en met 26 duidelijk wordt geïllustreerd. Het is te hopen dat geen van deze klokkestoelen zal verdwijnen, maar dat op de een of andere wijze herstel mogelijk is.

21a en b:
Nijelamer

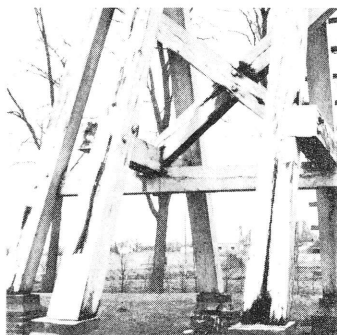
22a en b:
Langedijkje

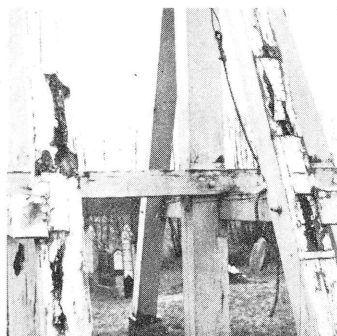
23a en b:
Appelscha

24a en b :
Teroele

25a en b :
Legemeer

26a en b :
Donkerbroek

Noten

¹⁾ De Nederlandsche klokhuizen en hun verspreiding, in: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*, 2e Serie deel LVI (1939), afl. 4, blzz. 488-501.

²⁾ De klokhúzen yn Fryslân en har forsprieding, in: *It Heitelân*, jrg. 20 (1938), blzz. 287-291.

³⁾ Leeuwarder Courant-serie nr 1 (1965), blzz. 10-11.

⁴⁾ *Uit Frieslands Volksleven*, deel I (plm. 1895), blzz. 338-339.

⁵⁾ Blz. 180.

⁶⁾ *Het rad der fortune* (1938), blz. 28.

⁷⁾ Zie afb. 82 in: E. Hinrichs, *Niedersachsen in Wort und Bild*, Lübeck 1928.

⁸⁾ Zie afb. 59 in: Arielli et André Siegfried, *Norvège* Neuchâtel z.j. Vergel.: E. Moller, *Tomrede Klokkehuse*, Copenhagen 1960.

⁹⁾ Zie bijv. de afbeeldingen op de blzz. 137, 138, 139 in: Günther Hagen und Otto Siegener, *Skandinavien*, München z.j.

¹⁰⁾ Alsvoren, blz. 134.

^{10a)} F. W. Crossley, *Timberbuildings in England*, London 1956.

¹¹⁾ *Nieuw Groninger Woordenboek* (1929), blz. 231 (met afbeelding).

^{11a)} H. Halbertsma, *Het Sneker Klokhuys*, *Jaarboek Fries Scheepvaartmuseum* 1964, blzz. 75-93.

¹²⁾ *Beneficiaal Boeken Zevenwouden*, blz. 2.

¹³⁾ J. Reitsma, *Register van de geestelijke opkomsten van Oostergo* (1838), blz. 202.

¹⁴⁾ J. Hepkema, *Historische Wandelingen door Friesland* (reprint 1970), blz. 382.

¹⁵⁾ *Uitbeeldinge der Heerlijkheit Friesland* (1698, 1718).

¹⁶⁾ G. A. Wumkes, *Stads- en dorpskroniek*, deel I, blz. 322.

¹⁷⁾ *Smellinger-land* (1944), blz. 515. Het tegenwoordige klokhuis is in 1838 gebouwd (t.a.p. blz. 514).

¹⁸⁾ B. R. Veltman, *Oostermeer*, blzz. 64, 65, 69.

¹⁹⁾ Aldus A. S. Miedema in *Nieuwsblad van Friesland*, 13 febr. 1935.

²⁰⁾ Deel I, blz. 421.

²¹⁾ *De Vrije Fries*, deel XIX, blz. 394.

²²⁾ *Stads- en Dorpskroniek* II, blz. 3.

²³⁾ De *Voorlopige Lijst* (deel IX) bericht dat de kerk in 1850 geheel werd vernieuwd (blz. 302). In *Smellinger-land* wordt gesproken van een verbouwing en van het stichten van een toren in 1893 (blz. 508).

²⁴⁾ *Stads- en Dorpskroniek* II, blz. 154.

²⁵⁾ *Voorlopige Lijst*, blz. 329.

²⁶⁾ *Stads- en Dorpskroniek* I, blz. 367.

²⁷⁾ Alsvoren, blz. 426.

²⁸⁾ Alsvoren, blz. 293.

²⁹⁾ Verkoopadvertentie in *Leeuwarder Courant*, 23 okt. 1889.

³⁰⁾ *Stads- en Dorpskroniek* II, blz. 590.

³¹⁾ Alsvoren, blz. 52.

³²⁾ Veltman, *Oostermeer*, blz. 69.

³³⁾ *Stads- en Dorpskroniek* I, blz. 427, vermeldt op 9 maart 1798 nog de aanbesteding van een nieuw klokhuis te Oldeholtwolde.

³⁴⁾ Alsvoren, blz. 427.

³⁵⁾ Alsvoren, II, blz. 382.

³⁶⁾ Alsvoren, I, blz. 297.

³⁷⁾ Alsvoren, II, blz. 567.

³⁸⁾ Alsvoren, I, blz. 142.

³⁹⁾ Alsvoren, blz. 347.

⁴⁰⁾ Alsvoren, II, blz. 106.

⁴¹⁾ *Aardrijkskundig Woordenboek* (1847).

⁴²⁾ Mededeling dr. R. Steensma.

⁴³⁾ *Nieuwe Drentsche Volksalmanak*, 1897, blz. 80.

⁴⁴⁾ *Plaatsbeschrijving der gemeente Stap-horst* (1835), blz. 18.

Verantwoording van de afbeeldingen:

Tekeningen:

1, 2, 3, 6, 7, 8 en 14: Fries Museum; 10 en 11: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Foto's:

4, 5, 9, 15 en 16: Dr. R. Steensma; 13, 17 en 19: S. J. van der Molen;

21-26: C. W. Tempelmans Plat.

Klokkestoelen in en rond Friesland

Enige korrekties en aanvullingen

De redactie en de schrijver ontvingen verschillende reacties op het artikel over de klokkestoelen. De belangrijkste gegevens uit deze brieven laten wij hieronder volgen. De verschillende briefschrijvers zijn wij zeer erkentelijk voor hun medewerking.

Friesland

De lijst van klokkestoelen moet worden aangevuld met de stoel te *Bantega*, terwijl de stoel te *Ouwsternijega* niet verdwenen is, maar nog bestaat.

Groningen

De klokkestoel te *Solwerd* is niet verdwenen, maar bestaat nog. Verder hebben er in Groningen nog klokkestoelen gestaan te *Dorkwerd*, *Nieuw-Beerta* en *Sellingen*.

Noord-Holland

Over de vroegere klokkestoelen in de provincie Noord-Holland ontving de redactie een uitvoerige brief van dr. K. W. Galis, Boslaan 7 te Zeist. Dr. Galis deelt daarin het volgende mee:

Alkmaar. In „De Speelwagen” II, 1947, staat tegenover pag. 169 de weergave van een tekening van ca. 1800, van J. A. Crescent, waarop de Koorstraat (nu: Ritsevoort) wordt afgebeeld. Aan het straateinde, ten zuiden van de zuiderbeuk van de Grote of St. Laurens-kerk, zien we een hoge, vierkante, dichtgetimmerde klokkestoel, met onder het ingeknikte pyramide-dak aan iedere zijde een aantal galmgaten. Al in 1573 stond

ter plaatse een klokhuis, blijkens een schilderij van de belegering van Alkmaar.

Enkhuizen. J. Fransen schrijft in „Schoon Enkhuizen” (Amsterdam, 1946, pag. 42/43) over de klokkestoel aldaar, bij de Wester- of St. Gomaruskerk, evenals in Alkmaar een torenloos bouwwerk. Ca. 1519 zou deze hoge, vierkante, houten, dichtgetimmerde, van verdiepingen met pilasters voorziene klokkestoel zijn gebouwd. Er zijn 2 klokken in, één zonder en één met opschrift, nl.: Soli Deo Gloria. Antoni Wilkens me fecit. Enchusae anno 1637.

Nibbixwoud. Op een prent van 1732, van Zeeman, staat bij een torenloos kerkje een vierkant klokhuis, staande op 4 neuten, dichtgetimmerd, afgebeeld. Deze afbeelding is o.a. te zien in Claes Bruyn's „Noord-Hollandsch Arkadia”. In 1830 is het kerkje (en de klokkestoel?) afgebroken.

Overveen. Op het kerkhof stond voorheen een klokhuis; in 1846 afgebroken.

Hoorn. In 1946 verscheen in Hoorn een boekje: „Geschiedenis van Hoorns klokken en beiaarden” door C. J. Stins; op pag. 8 lezen we: „Onder het jaar 1482 schrijft Velius op pag. 135 over 't Klokhuys, dat doen noch stond aan 't Kerkhof”. Centen tekent hierbij aan: „Waar dit Klok-huis aan 't Kerkhof gestaan heeft heb ik niet kunnen ontdekken; mogelijk stond het in de Kerkstraat, aan de zuidzijde van de Groote Kerk, daar

thans noch de meeste ruimte word gevonden." Uit het bestaan van dit Klokhuys valt af te leiden dat door ook klokken in geweest moeten zijn. Welke dit toen geweest zijn heb ik niet kunnen vinden. Dit „Klokhuys" vond ik ook vermeld in een handschrift in het gemeente-archief van de volgende inhoud: „Schepenen in Hoorn oorkonden, dat Olfert Jansz. aan Pieter Jan Reyloffz. heeft verkocht drie Rijsche Guldens jaarrente uit een huis en erf in de Kerkstrate bij het Klokhuys, ten zuiden van het gasthuis, aflosbaar met den penning 16. Int jaire ons Heren Dusent vierhondert ende tseventich opten elften dach in Januario". Tot zover Stins. Dus in 1470 al een klokhuys.

Op pag. 16/17 lezen wij dan weer: „In 1601 meldt Velius op pag. 509, dat het „Klokhuys" opgevijzeld en 24 voeten hoger gebracht werd. Hierin hing men

een grote brandklok, die men niet in de toren van de Grote Kerk wilde hangen, daar men vreesde, dat de toren van het luiden schade zou ondervinden". - „Het Klokhuys, dat van hout was, stond tegenover de Grote Kerk, naast het St. Jans Gasthuis, op de plaats waar nu de Huishoud- en Industrieschool voor Meisjes staat. Wanneer dit Klokhuys gebouwd is, is mij niet bekend; ook Velius meldt dit niet. (Het stond daar al in 1596. G.) Dit Klokhuys kan men zien o.m. op afbeeldingen van Pronk (van 1727. G.) en Bosboom. Na de brand van de Grote Kerk in 1838 is dit gesloopt." Dit klokhuys had hetzelfde uiterlijk als de huidige klokkestoel van de Westerkerk te Enkhuizen.

Ook in *Haarlem* schijnt een klokkestoel te hebben gestaan.

Opvallend is wel, dat het hier steeds om torenloze kerken gaat.